

ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЗНАНЬ СУБ'ЄКТАМИ СУДОЧИНСТВА

Марчак В.Я.

(доктор юридичних наук, доцент, суддя Апеляційного суду Чернівецької області)

Шувальська Л.Р.

(здобувач кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ)

Анотація. В даній статті автори підкривають значення використання судьями досягнень психологічної науки при розгляді кримінальних справ в судовому засіданні в трьох формах: консультації, залученні професійного психолога і призначенні судово-психологічної експертизи.

Ключевые слова: спеціальні психологічні знання, консультант, спеціаліст, судово-психологічна експертиза, розгляд кримінальних справ в суді, суб'єкт злочину.

Summary. In the given article the authors emphasize the importance of using the achievements of psychology by judges while considering criminal cases in court in three forms: consultation, involvement of a professional psychologist and determination of forensic-psychological inquiry

Key words: special psychological knowledge, consultant, specialist, forensic-psychological inquiry, considering of criminal cases in court, crime committer.

Актуальність. Правова захищеність особи – одна з фундаментальних ознак правової держави, що передбачає наявність системи ефективних юридичних засобів реалізації і захисту прав особи. У цій системі особливе місце посідає суд, покликаний здійснювати захист прав, свобод та законних інтересів громадян. Сильна, незалежна судова влада здатна справляти істотний вплив на всі сторони життєдіяльності держави, активно допомагати її формуванню як держави правової.

Психологічна природа людини змінюється дуже неспішно, як і неспішно змінюються психологічні складові злочину. Тому при незрівнянному зростанні навантаження на суддів залишається незмінною і актуальною вимогам до них оволодівати знаннями психології та використовувати їх в процесі розгляду кримінальних справ.

Постановка проблеми. Одним із обов'язків судді, згідно зі ст. 260 КПК України, є „забезпечення належного рівня судового процесу”. Саме в цій вимозі кримінально-процесуального законодавства міститься правова передумова обов'язку судді широко застосовувати весь арсенал техніко-криміналістичних засобів і спеціальних знань під час розгляду кримінальних справ у суді. Серед цього арсеналу особливе місце посідають спеціальні психологічні знання.

Ступінь наукової розробки проблеми. Дослідження даної теми торкалися у своїх працях багато відомих вчених, зокрема: Л. Казміренко, В. Коновалова, М. Костицький, В. Кошинець, Й. Кудрявцев, В. Нагаєв, В. Нор, О. Сітковська, М. Строгович, В. Шепітько, В. Шибіко, та інші.

Мета статті зумовлена необхідністю вдосконалення та розвитку інституту спеціальних психологічних знань, що значно сприяє підвищенню ефективності його функціонування в сфері кримінального судочинства.

Виклад основного матеріалу. Спеціальні знання судді не безмежні і в разі необхідності він звертається за допомогою до спеціалістів. Використання спеціальних знань у суді є ефективним засобом встановлення обставин події і дозволяє залучати до судового розгляду кримінальних справ увесь арсенал сучасних наукових методів, а також є основним каналом впровадження в судово-слідчу практику досягнень науки й техніки. Це призначуване і здійснюване з дотриманням визначених правових норм дослідження на основі застосування спеціальних знань, якому закон надає значення джерела доказів, чи, іншими словами, засобу доказування.

Під час розгляду кримінальних справ часто виникають питання щодо дослідження особливостей психічної діяльності підсудних, їхніх емоційних реакцій, психічних властивостей, станів. Для дослідження зазначених особливостей використовуються спеціальні психологічні, психіатричні, медичні та інші знання.

За допомогою використання спеціальних психологічних знань можна одержати дані, що дозволяють зрозуміти і правильно оцінити особливості психічної діяльності й поведінки людей. А це має значення для висновків правового характеру. Зокрема, висновок КСППЕ сприяє правильній оцінці показань підсудних – коли їхні дії мають незвичайний характер та ін.

Недостатню глибину знань і компетентності судді, який відповідальний за прийнятні рішення у кримінальній справі компенсує залучення професійного психолога. Таке залучення може бути реалізоване трьома формами, а саме шляхом: вивчення суддею спеціальної психологічної літератури або консультації з відповідним спеціалістом із питань, що потребують спеціальних психологічних знань; залучення психолога до участі у провадженні судової дії; призначення психологічної експертизи. Зазначений підхід сприяє здійсненню правильного вибору тактичних прийомів, за допомогою яких найбільш успішно проводяться судові дії. Крім того, використання наукових досягнень психології при розгляді кримінальних справ сприяє якіснішій та ефективнішій роботі судів, зміцненню законності та правопорядку в державі.

При розгляді справ через специфіку свого об'єкта – людини – правосуддя неминуче зіштовхується із суто психологічними феноменами, такими як особистість, психічна зрілість, розумові здібності, воля, емоційні стани, спонукальні сили поведінки і т.д. В кримінальних справах цієї категорії повинні бути встановлені наявність психічного розладу, механізм, межі його впливу на свідомість особи, яка вчиняє злочин. Наприклад, у ході здійснення правосуддя встановлення наявності в особи стану обмеженої осудності під час вчинення нею злочину визнається винятковою прерогативою юриспруденції. Однак дослідження правового аспекту в нашому кримінальному правосудді повинне супроводжуватися належним вивченням первинного – психологічного.

Оскільки в КПК України визначено тільки дві форми використання спеціальних знань – експертиза й участь спеціаліста у проведенні судової дії, – суб'єктами використання спеціальних знань вважаються лише експерт і спеціаліст. Спеціальними знаннями, які використовуються в суді, вважаються ті, якими суддя сам не володіє. Отже, суддя у кримінальному судочинстві не використовує спеціальні знання і не є суб'єктом використання спеціальних знань, навичок і умінь.

Помилковість такого міркування очевидна. В КПК України не перелічуються суб'єкти використання спеціальних знань, і посилання на кримінально-процесуальне законодавство при виключенні судді з кола суб'єктів використання спеціальних знань несправедливі. Суддя під час своєї професійної підготовки одержав необхідні спеціальні знання, навички й уміння, щоб їх використовувати в майбутньому на практиці. Без таких знань, навичок і умінь він не може виконувати обов'язки судді.

Під час проведення судових дій суддя завжди використовує свої спеціальні знання, навички й уміння. Йому необхідні спеціальні знання з різних галузей науки та техніки і для визначення завдань спеціалісту, і для підготовки та призначення експертиз, а також перевірки й оцінки висновку експерта. Такі знання, навички й уміння він отримує під час професійної підготовки, у процесі якої його навчають криміналістичній техніці, судовій медицині, судовій психіатрії, судовій психології і судовій бухгалтерії. Їх опановують і при різних формах підвищення кваліфікації, а також під час роботи.

Спеціальні знання експерта, спеціаліста та консультанта психологів – це психологічні теоретичні і методологічні знання про закономірності й особливості протікання і структури психічної діяльності людини, що мають юридичне значення, отримані в результаті спеціальної професійної психологічної підготовки і впроваджені в практику судової експертизи та практичного застосування, що використовуються в ході

розслідування злочинів і при розгляді кримінальних справ у суді з метою сприяння встановленню істини у справі на підставах і в порядку, визначеному кримінально-процесуальним кодексом.

Межі використання спеціальних психологічних знань у судовому засіданні окреслюються наявністю трьох критеріїв: а) правового; б) психологічного (гносеологічного); в) морального.

Використання спеціальних психологічних знань у суді є ефективним засобом встановлення обставин події і дозволяє залучати до судового розгляду кримінальних справ увесь арсенал сучасних науково-психологічних методів, а також є основним каналом впровадження в судово-слідчу практику досягнень психології. Це призначуване і здійснюване з дотриманням визначених правових норм дослідження на основі застосування спеціальних психологічних знань, якому закон надає значення джерела доказів чи, іншими словами, засобу доказування.

Високий професіоналізм і психологічна культура працівників судової системи не виключають, а скоріше створюють передумови для залучення психологів до розгляду кримінальних справ у суді.

Якщо суддя, присяжні чи народні засідателі володіють спеціальними психологічними знаннями, це допомагає їм оцінити висновок експерта, думку спеціаліста чи консультацію, але не усуває необхідності залучення певної форми спеціальних психологічних знань для досягнення мети судочинства. Очевидно, що оцінювати докази по кримінальній справі суддя, який володіє спеціальними психологічними знаннями, буде більш об'єктивно та всебічно, а отже, здійснюватиметься вплив на внутрішнє переконання самого судді чи інших суддів (у разі колегіального розгляду кримінальних справ).

Отже, одна з найважливіших процесуальних форм застосування спеціальних знань у суді – безпосереднє їхнє використання суддею з метою виявлення, фіксації та вивчення фактичних даних про подію злочину й осіб, які його вчинили; проведення у процесуальному порядку судових дій відповідно до своїх процесуальних функцій і вимог закону про повне, всебічне й об'єктивне дослідження обставин справи [9, Ст. 22]. Суд збирає, перевіряє й оцінює докази, приймає необхідні рішення і заходи для виявлення і притягнення до відповідальності винних, а також для усунення причин і умов, що призводять до вчинення злочинів.

Відомо, що діяльність спеціаліста, залученого до участі у проведенні судових дій, фіксується у відповідних протоколах, а результати її не слід вважати самостійним джерелом доказів, оскільки спеціаліст не встановлює фактів, які мають доказове значення. Таким джерелом на досудовому слідстві є протокол слідчої дії, за зміст якого несе повну відповідальність слідчий, а в суді – протокол судового засідання.

У зв'язку з цим думка про те, що суд призначає експертизу у випадку, якщо він не може самостійно вирішити спеціальні питання, помилкова. Так, А.В. Дулов пише: «... у процесі дослідницької роботи з пізнання істини суд не може самостійно розкрити всі сторони прояву сутності досліджуваних явищ і предметів, усі причини явищ і їх взаємозв'язку. Для цього в ряді випадків необхідні знання у визначеній галузі науки... У таких випадках звертаються по допомогу фахівців» [3; 4; 5].

Під час розгляду деяких кримінальних справ виникає потреба у встановленні конкретних обставин психологічної природи, наприклад: ступеня усвідомлення здійснення юридично значущих дій і можливості вольового управління ними; принципової здатності суб'єкта правильно сприймати факти навколишньої дійсності, а також здатності запам'ятовувати і відтворювати цікавлячу суд інформацію; ієрархії психологічних мотиваційних ліній поведінки. Тобто загальний предмет експертизи трансформується в окремих, що конкретизується в певній експертній задачі [14, С. 96].

Специфіку предмета судово-психологічної експертизи становлять фактичні дані про результати впливу на психічне відображення навколишньої дійсності, регуляцію своєї поведінки підекспертним непатологічних психічних факторів: вікового, ситуаційного, емоційного, особистісного. Разом з тим судово-психологічна експертиза може

діагностувати, оцінювати вплив деяких психопатологічних причин (патопсихологія) [10, С. 28-30].

На думку В.В. Романова, «предметом дослідження комплексної судової психолого-психіатричної експертизи (далі КСППЕ) є психічні процеси, стани, властивості психіки здорових людей, які беруть участь у кримінальному процесі, особливості їхньої психічної діяльності, тимчасові (нехворобливі) зміни свідомості під впливом різних фактів, експертна оцінка яких має значення для встановлення об'єктивної істини в справі. Тобто предметом експертизи є індивідуально-своєрідні риси психологічного відображення учасниками процесу різних явищ навколишньої дійсності, що мають значення для правильного вирішення кримінальних справ» [13, С. 78].

Визначення об'єктів судових експертиз, що мають справу зі сферою психічного в людини, за критерієм наявності чи відсутності психічного захворювання (чи патології психіки) передбачає також розрізнення об'єктів базових наукових дисциплін (психології і психіатрії) за тим самим принципом. Але психіатрія відрізняється від психології не тим, що вона вивчає психічні хвороби, а психологія – так звану нормальну психіку.

Психологія має одним зі своїх об'єктів нервово-психічну патологію психічної діяльності. Найважливішою особливістю діяльності судового експерта-психолога є застосування такої теоретичної галузі психології, як клінічна психологія з її розвинутим концептуальним апаратом аналізу патології пізнавальної діяльності й особистості, зі сформованим психодіагностичним інструментарієм, об'єктом вивчення якої і є патологія психічної сфери людини. Судовий психолог, діяльність якого відбувається в рамках комплексної психолого-психіатричної експертизи, не може одразу стверджувати про психічне здоров'я підекспертної особи. Отже, об'єктом дослідження психолога-експерта, незалежно від виду експертизи, в якій він бере участь, не може бути завідомо «нормальна» чи «межова психіка». Психолог-експерт має справу з особливостями психічної діяльності людини, незалежно від того, зумовлені вони патологічними чи непатологічними факторами.

Слід зазначити, що в останніх працях М.М. Коченов дотримується аналогічної думки й зазначає, що «головним об'єктом судово-психологічної експертизи є психіка людини як особлива властивість її мозку, недоступна безпосередньому почуттєвому пізнанню» [8, С. 15].

Однак і таке визначення об'єкта судово-психологічної експертизи неминуче буде неповним, оскільки воно не виявляє її специфіки, якісної відмінності від об'єкта психології як теоретичної дисципліни. Якщо розглядати судово-психологічну експертизу в рамках системи судової експертології, то стає зрозумілим, що створення спеціальної прикладної судової предметної науки є результатом необхідності трансформації даних базової науки в якісно інші дані [1, С. 114], у тому числі і трансформації об'єкта науки.

Як справедливо зазначають Ю.Л. Метелиця і С.Н. Шишков, об'єктом судово-експертного дослідження є особливості психіки людини не взагалі, а тільки в юридично значущих ситуаціях [11, С. 149], під якими розуміються юридично важливі періоди чи ситуації, коли розгортається та чи інша психічна діяльність підекспертної особи, оцінювана з позиції різних юридичних критеріїв. Наприклад, при КСППЕ підсудного такою значущою ситуацією є вчинення інкримінованого йому діяння, стадії досудового слідства, судового розгляду.

Отже, *об'єкт* дослідження КСППЕ в суді можна визначити як психічну діяльність підекспертної особи в юридично значущих ситуаціях.

Відповідно *предметом* дослідження КСППЕ в суді виступають закономірності й особливості протікання і структури психічних процесів (психічної діяльності), що мають юридичне значення і спричиняють певні правові наслідки.

У цьому визначенні підкреслено, що предметом експертного дослідження психолога є особливості функціонування психічної діяльності людини в юридично значущих ситуаціях, незалежно від того, є вони патологічними чи віковими,

особистісними чи емоційними, і чітко зазначена кінцева мета. Суд цікавить не сама діагностика особливостей психіки людини, а наявність чи відсутність таких її властивостей, що визначають їхню юридичну значущість, що відбито в праві як юридичні критерії тієї чи іншої здатності під експертної особи – наприклад, здатності підсудного усвідомлювати свої дії та керувати ними в момент вчинення злочину через вплив на нього психічного розладу.

Таким чином, *психологічний (гносеологічний) критерій* окремого предмета КСППЕ формується шляхом конкретизації загального предмета дослідження відповідно до конкретної експертної задачі.

Як зазначає М.В. Костицький, психологічна експертиза нерозривно пов'язана з загальною психологією та її прикладними галузями, що є для психологічної експертизи базою розвитку, своєрідним «живильним» середовищем. У свою чергу розвиток психологічної експертизи як своєрідної форми психологічної практики сприяє збагаченню й удосконаленню її «базових наук» [7].

Метою й завданням використання спеціальних психологічних знань у суді є визначення в під експертної особи:

- 1) індивідуально-психологічних особливостей, рис характеру;
- 2) провідних якостей особистості;
- 3) мотивовісних чинників психічного життя і поведінки;
- 4) емоційних реакцій та станів;
- 5) закономірностей перебігу психічних процесів, рівня їхнього розвитку та індивідуальних її властивостей.

Основна мета використання спеціальних психологічних знань у суді полягає у тому, щоб на базі визначених даних, вироблених юриспруденцією чи психологією, накопичених практикою, провести дослідження і відповісти на запитання суду. Експерт, спеціаліст, консультант своїми висновками допомагають суду з'ясувати обставини справи, не вдаючись до їхньої юридичної оцінки.

Як зазначає В.В. Романов, „головна мета КСППЕ полягає у наданні допомоги суду, органам досудового слідства в більш глибокому дослідженні спеціальних питань психологічного змісту, які входять до предмета доведення у кримінальних справах, що є складеним елементом, а також у дослідженні психологічного змісту ряду юридичних, правових понять, що містяться в законі» [13, С. 78, 80].

М.В. Костицький вважає, що метою судово-психологічної експертизи є необхідність одержання об'єктивної, незацікавленої оцінки прийнятого рішення, вчиненої дії, вираженого напряму, їх дійсної чи перспективної якості, ефективності; здатності дати об'єктивну, всебічну і принципову оцінку конфлікту, суперечці, його предмету, виконати нагальні завдання за допомогою психологічних знань [7, С. 6-7].

Основні завдання психологічної експертизи конкретизуються залежно від виду експертизи й об'єкта дослідження. А.О. Екмекчі стверджував, що це питання психологічної мотивації дій підсудних, потерпілих чи свідків; встановлення фізіологічного афекту, можливості обмови і самообмови за психологічними мотивами; психологічної оцінки особистості підсудного і його соціальних установок; психології неповнолітніх учасників процесу [6, С. 10-13].

Ю.М. Грошевий завданнями судово-психологічної експертизи вважає встановлення тривалості і впливу сильного душевного хвилювання, дослідження специфіки тривалого й інтенсивного впливу несприятливих факторів на людину і їх проявів у зміні її функцій (фізіологічних і психологічних), а також визначення відсталості в розумовому розвитку неповнолітнього підсудного внаслідок впливу несприятливих зовнішніх факторів, з'ясування суб'єктивної можливості неповнолітнього правильно оцінювати і сприймати обставини, що мають значення для справи [2].

Б. Петелін у ряді публікацій, присвячених психологічній експертизі, зазначав, що завданням судово-психологічної експертизи є: встановлення фізіологічного афекту; визначення ступеня розумового розвитку неповнолітнього, пов'язаного не з душевною хворобою, а з

особливостями формування його психіки; встановлення індивідуальних особливостей пізнавальної діяльності учасників процесу, властивих особі форми емоційних реакцій; оцінка всієї сукупності психологічних особливостей особистості для розуміння її поведінки в екстремальній ситуації; надання загальної психологічної характеристики індивідуально-психологічних особливостей, що мають значення для правильного розгляду справи; визначення здатності неповнолітніх потерпілих і свідків правильно сприймати події й окремі обставини; встановлення схильності неповнолітнього до фантазування, підвищеної сугестивності, індивідуальних особливостей пізнавальних процесів; визначення психічних властивостей особистості підсудного (психічного здоров'я) і їх впливу на психологічний механізм вчиненого злочину [12, С. 23-28]. Наведений перелік не є вичерпним. Очевидно, з розвитком психології коло завдань, призначених для вирішення психологічною експертизою, буде розширюватися до меж, встановлених юридичним критерієм.

При використанні спеціальних знань суддя керується ст.ст. 66, 75-77, 128-1, 196-205, 263, 267, 270-1, 273, 279, 295, 296, 299, 310-312, 315-1 КПК України.

У необхідних випадках в судове засідання може бути викликаний спеціаліст-психолог, який бере участь у судовому слідстві відповідно до правил, встановлених ст. 128-1 КПК України.

Психологічна експертиза в суді призначається з додержанням правил, передбачених главою 18 КПК України. Експерт у судовому засіданні бере участь у дослідженні доказів і може з дозволу суду ставити запитання підсудному, потерпілому і свідкам про обставини, які мають значення для його висновку. Після з'ясування обставин, що мають значення для висновку експерта, головуючий пропонує прокуророві, підсудному, його захисникові та іншим учасникам судового розгляду подати в письмовому вигляді питання, які вони бажають поставити експертові. Суд обмірковує ці питання, враховуючи при цьому думку учасників судового розгляду, усуває ті з них, які не стосуються справи або не належать до компетенції експерта, а також формулює ті питання, які він ставить перед експертом з власної ініціативи. Після цього в нарадчій кімнаті суд виносить ухвалу, а суддя постанову, в якій викладає поставлені на вирішення експертизи питання. Ці питання передаються експертові, який складає висновок. Висновок експерта повинен відповідати вимогам, зазначеним у статті 200 КПК України. Він оголошується в судовому засіданні і приєднується до справи.

Після оголошення висновку експертові в судовому засіданні можуть задаватися питання для роз'яснення і доповнення його висновку. Питання експертові спочатку ставить прокурор, потім потерпілий, цивільний позивач, цивільний відповідач, їх представники, захисник, підсудний, суддя та народні засідателі. Питання, поставлені експертові, та відповіді на них заносяться до протоколу судового засідання.

У випадках, передбачених ст. 75 КПК України, суд мотивованою ухвалою, а суддя – постановою може призначити додаткову або повторну психологічну експертизу. Додаткова або повторна психологічна експертиза проводиться з додержанням вимог статей 310-311 КПК України. У випадках призначення додаткової або повторної психологічної експертизи розгляд справи може бути відкладено.

Судді повинні підвищувати вимогливість до органів досудового слідства щодо додержання ними кримінально-процесуального законодавства при розслідуванні справ про діяння обмежено осудних осіб. Якщо при проведенні досудового слідства не були з достатньою повнотою з'ясовані всі обставини, що мають істотне значення для правильного вирішення справи, і цю прогалину неможливо усунути в ході судового засідання, суд зобов'язаний повернути кримінальну справу на додаткове розслідування в порядку, передбаченому ст. 281 КПК України.

У тому випадку, коли особу судом визнано такою, що вчинила злочин у стані обмеженої осудності, суд вправі призначити цій особі примусові заходи медичного характеру.

Водночас слід враховувати, що примусові заходи медичного характеру повинні застосовуватися лише за наявності у справі обґрунтованого висновку КСППЕ про те, що особа має психічний розлад, який зумовлює її обмежену осудність і викликає потребу в застосуванні щодо неї таких заходів. Судді повинні критично оцінювати такі висновки з точки зору їх наукової обґрунтованості, переконливості й мотивованості, оскільки, згідно зі статтями 65, 67, 75 КПК України, ці висновки є доказами у справі, які не мають наперед установленної сили, не є обов'язковими для суду, але незгода з ними має бути вмотивована у відповідних ухвалі, вироку, постанові суду. Коли ж висновки експертиз недостатньо зрозумілі, неповні або виникає потреба в з'ясуванні додаткових питань, суд повинен викликати в судове засідання голову експертної комісії чи будь-якого члена комісії для роз'яснення питань, що потребують застосування спеціальних знань. А за умов, зазначених у частинах 5, 6 КПК України, – призначити додаткову чи повторну експертизу.

Література:

1. Винберг А.И. Судебная экспертология. Общетеоретические и методологические проблемы судебных экспертиз: учеб. пособ. / А.И. Винберг., Н.Т. Малаховская; отв. ред. Б.А. Викторов. – Волгоград: НИиРИО ВСШ МВД СССР, 1979. – 183 с.
2. Грошевой Ю.М. Проблемы формирования судейского убеждения в уголовном судопроизводстве / Ю.М. Грошевой. – Х.: Вища школа, 1975. – 143 с.
3. Дулов А.В. Введение в судебную психологию / А.В. Дулов. – М. : Юридическая литература, 1970. – 159 с.
4. Дулов А.В. Судебная психология / А.В. Дулов. – Минск : Вышэйш. шк., 1970. – 392 с.
5. Дулов А.В. Судебная психология: учеб. пособ. / А. В. Дулов – [2-е изд., испр. и доп.] – Минск : Вышэйш. шк., 1975. – 464 с.
6. Экмекчи А.О. Судебно-психологической экспертизе / А. Экмекчи // Советская юстиция. – 1968. – №7. – С.10-13.
7. Костицкий М.В. Судебно-психологическая экспертиза / М.В. Костицкий. – Львов : Вища шк., 1987. – 141 с.
8. Коченов М.М. Теоретические основы судебно-психологической экспертизы / М.М. Коченов. – Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора психологических наук : 12.00.09. – юридическая психология. – М. : Академия МВД СССР, 1991. – 45 с.
9. Кримінально-процесуальний кодекс України: офіційне видання. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. – 272 с.
10. Кудрявцев И. Психолого-психиатрическая экспертиза малолетних и несовершеннолетних свидетелей / И. Кудрявцев, М. Морозова // Российская юстиция. – 1995. – №6. – С.28-30.
11. Метелица Ю.Л. Объекты судебно-психиатрической экспертизы / Ю.Л. Метелица, С.Н. Шишков // Современное состояние и перспективы развития новых видов судебной экспертизы. – М., 1987. – С. 143-153.
12. Петелин Б. Роль экспертизы в установлении мотивов преступления / Б. Петелин // Советская юстиция. – 1976. – №4. – С. 23-28.
13. Романов В.В. Юридическая психология / В.В. Романов. – М. : Юристъ, 1998. – 488 с.
14. Сахнова Т. В. Зачем суду психолог? (О психологической экспертизе в гражданском процессе) / Т. В. Сахнова. – М. : Знание, 1990. – 96 с.